

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
«СТАРОФЛОТСЬКІ КАЗАРМИ»**

**АРКАСІВСЬКІ ЧИТАННЯ:
ІСТОРИЧНІ ТА КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ:
ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

**МАТЕРІАЛИ
XII і XIII МІЖНАРОДНИХ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНИХ КОНФЕРЕНЦІЙ**

**20 травня 2022 р.
26-27 травня 2023 р.**

**Миколаїв
МНУ імені В.О. Сухомлинського
2023**

УДК 902 : 908 : 929 : 93/94 : 327

ББК 63

А 82

Рекомендовано до друку рішенням правління Миколаївської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (протокол № 1 від 15 серпня 2023 р.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ГАВРИЛЮК Н.О. (доктор історичних наук, старший науковий співробітник), ГОСПОДАРЕНКО О.В. (кандидат історичних наук, доцент), КУЗОВКОВ В.В. (кандидат історичних наук), РИЖЕВА Н.О. (доктор історичних наук, професор), СІНІКА В.С. (кандидат історичних наук), ТРИГУБ О.П. (доктор історичних наук, професор), ЧЕРНЯВСЬКИЙ В.В. (кандидат історичних наук)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

ДОБРОЛЮБСЬКА Ю.А. (доктор філософських наук, професор)

СТЕПАНЧУК Ю.С. (доктор історичних наук, професор)

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ЗА ВИПУСК: СМІРНОВ О.І.

А-82 Аркасівські читання: історичні та краєзнавчі дослідження: виклики та перспективи. Матеріали XII і XIII Міжнародних наукових конференцій (20 травня 2022 р.; 26-27 травня 2023 р.). Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2023. 162 с.

До збірника увійшли матеріали доповідей і повідомлень учасників XII і XIII Міжнародних науково-практичних конференцій «Аркасівські читання: історичні та краєзнавчі дослідження: виклики та перспективи».

Публікації присвячені актуальним питанням археології, історії, історії міжнародних відносин, етнології, історіографії та краєзнавства

Для археологів, істориків, краєзнавців, вчителів історії та учнів ЗОШ, викладачів і студентів ВНЗ, а також для тих, хто цікавиться історією.

Матеріали подаються мовою оригіналу. Відповідальність за подану інформацію несуть автори.

УДК 902 : 908 : 929 : 93/94 : 327

ББК 63

© МНУ імені В.О. Сухомлинського

© Автори статей

З М І С Т

АРХЕОЛОГІЯ

Беляєва Карина	
<i>Основні споруди пізніх скіфів Нижнього Подніпров'я</i>	8
Горбенко Кирило, Жирок Юрій	
<i>Приміщення № 2 городища Дикий Сад («дальнє передмістя»)</i>	9
Гребенников Віктор	
<i>Зародження та розвиток аматорської археології на Миколаївщині</i>	13
Жирок Юрій, Чежия Давід	
<i>Археологічні дослідження городища Дикий Сад у 1991-1998 роках</i>	17
Лопушенко Віта	
<i>Археологічні дослідження Ольвії</i>	19
Москаленко Олексій	
<i>Половецька доба на півдні України: археологічний джерелознавчий аспект</i>	22
Смирнов Олександр	
<i>Археологічні розвідки під будівництво ЛЄП в Миколаївській області у 2021 р.</i>	24
Смирнов Леонід, Махов Максим	
<i>Археологічні вишукування на території Миколаївського району у 2022 р.</i>	26
Смирнов Олександр, Бондаренко Денис	
<i>Археологічні розвідки на території Сливине – Веснянської та Костянтинівської територіальної громади Миколаївського району Миколаївської області</i>	29

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА КРАЄЗНАВСТВО

Бобіна Олег	
<i>Політика пам'яті в Миколаєві: від формування і руйнації імперського міфу до творення державно-національного простору</i>	33
Вельгій Марія	
<i>Збаразькі вишиті килими в колекції національного заповідника «Замки Тернопілля»</i>	35
Delibaltova Julia	
<i>Osvěta a vzdělávání na Podkarpatské Rusi 20-30 létech XX století</i>	39
Довбня Владислав	
<i>Особливості пам'яткоохоронної діяльності в Миколаєві (90-ті роки XX ст.)</i>	42
Довгаль Марія	
<i>Історіографія та джерела дослідження Язловця та його замку</i>	45
Кабаль Михайло	
<i>Новітня історія України і світу: особливості викладання у профільній школі за допомогою сучасних ІКТ</i>	48

Каросва Тетяна, Охмуш Аліна	
<i>Кулінарія на сторінках журналу «Радянська жінка» доби перебудови: боротьба традицій і новацій</i>	51
Кіщенко Ганна	
<i>Внесок Володимира де Броель-Плятера у збереження та примноження колекцій Вишневецького палацу XIX ст.</i>	55
Коваль Геннадій	
<i>Обов'язкові постанови Болградської комунальної ради в галузі міського господарства, санітарного стану міста Болграда на початку XX ст.</i>	58
Коваль Олексій	
<i>Діяльність Єлисаветградської міської думи та управи в січні – березні 1899 року</i>	62
Кіщенко Ганна	
<i>Збереження та примноження колекцій Вишневецького палацу на прикладі дзеркальної зали</i>	66
Кузовков Володимир, Маніак Віталій	
<i>«Кримське питання» в політиці гетьмана П. Скоропадського: перспективи та прорахунки</i>	69
Кучер Віталій	
<i>Реалії освітнього процесу на Миколаївщині кінця XX – початку XXI ст.</i>	72
Куцир Тетяна	
<i>Вивчення особливостей тканих рушників України та Литви: досвід міжнародної співпраці</i>	73
Ляшенко Катерина	
<i>Рух опору в Південній Україні періоду Другої світової війни: становлення історіописання проблеми (1941-1955 рр.)</i>	77
Мавдюк Мар'яна	
<i>Зали Вишневецького палацу в історичних джерелах</i>	79
Михайличенко Марина	
<i>«Арабський халіфат» у шкільному курсі історії: особливості розвитку критичного мислення під час вивчення теми</i>	81
Мирун Владислав	
<i>Історико-краєзнавчі дослідження професора Ю.С. Крючкова</i>	85
Морозан Олена	
<i>Діяльність педагогічних училищ з підготовки вчителів на Миколаївщині у 30-ті роки XX століття</i>	87
Ніколаєв Андрій	
<i>Будівництво підводних човнів у Миколаєві 20-х рр. XX ст.</i>	88
Паюл Ельвіра	
<i>Суспільно-політичний розвиток Миколаївщини у другій половині 1960-х – на початку 1990-х років</i>	90
Пономаренко Андрій	
<i>Промисловість Миколаївщини у 1944-1991 рр.</i>	93
Рижева Надія, Дробний Віктор	
<i>Меценатство та його роль у розвитку мережі освітніх установ Одеського повіту Херсонської губернії др. пол. XIX – поч. XX ст.</i>	95

Романець Наталя	
<i>Причини голоду 1934-1935 рр. в Україні</i>	97
Хрящевська Людмила	
<i>Українські зв'язки у весільних обрядах неслов'янських традицій</i>	101
Цубенко Дар'я	
<i>Освіта єврейського населення Одеси в XIX – на початку XX ст.</i>	104
Цубенко Валерія	
<i>Польське населення в Одесі у XIX ст.: сторінки історії</i>	107
Якубова Тетяна	
<i>Дореволюційна періодика та рукописні джерела з фондів НБУВ: матеріали щодо історії півдня України</i>	109

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Bondarenko Dmytro	
<i>The Brest-Litovsk System of International Relations and the Counter-Revolution in Eastern Europe</i>	115
Hubený David	
<i>K dějinám advokacie a právnických spolků na Podkarpatské Rusi v meziválečném období</i>	117
Varga Beáta	
<i>Hajduks Against Cossacks During Prince of Transylvania, Gabriel Bethlen's First Anti-Habsburg Campaign</i>	121
Бондаренко Дмитро	
<i>До питання про термін “білий рух”</i>	125
Вовчук Людмила	
<i>Біографічний портрет глави німецького консульства у радянському Харкові К. Граана</i>	127
Гайдай Ольга	
<i>Внесок лікарів німецького походження в боротьбу з епідемією чуми на українських землях Речі Посполитої наприкінці XVIII ст.</i>	128
Джуман Віталій	
<i>Міграційна політика ЄС щодо країн африканського континенту</i>	131
Дмитрюк Марія	
<i>Україна і ЄС: новий етап політичних відносин (2019-2022 рр.)</i>	133
Лисенко Богдан	
<i>Відносини Південної Кореї та України в умовах повномасштабної російсько-української війни</i>	134
Мамедов Асім	
<i>Діяльність уряду щодо активізації просування Туреччини на кавказькому напрямі</i>	136
Мерфі Натал'я	
<i>Час дебатів вже минув. А що далі?</i>	137
Михайлов Михайло	
<i>Еволюція європейського меча у період Середньовіччя</i>	141

Мирончук Анатолій, Арсеєнко Тетяна	
<i>Цифровізація культурної спадщини – невід’ємна складова діяльності бібліотек в умовах глобальних викликів і загроз</i>	142
Мирончук Олена	
<i>Трансформація сфери освіти і науки Австралії під впливом викликів глобалізації наприкінці ХХ ст.: можливості для України</i>	146
Нефьодов Дмитро	
<i>Метаморфози взаємовідносин історичної науки та радянської влади у хрущовську добу (1953-1964 рр.)</i>	150
Українцева Ольга	
<i>Становлення наукових поглядів Т. Снайдера</i>	153
Шуркова Орина	
<i>Вплив взаємовідносин Пакистану та Індії із США та КНР на регіональну безпеку</i>	154
Цзіньпін Лі, Мирончук Анатолій	
<i>Внутрішні фактори впливу на конкурентоспроможність системи вищої освіти КНР</i>	155
Якубова Тетяна	
<i>П.І. Суворов та О.С. Грейг, Ф.Ф. Ушаков на сторінках журналу «Морской сборник»</i>	159

ПРИЧИНИ ГОЛОДУ 1934-1935 рр. В УКРАЇНІ

Романець Наталя

Національний музей Голодомору-геноциду
провідний науковий співробітник
Україна, 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 3
e-mail: romanets1@ukr.net

Головною причиною голоду 1934-1935 рр. стали складні погодні умови, через які південні регіони України втратили значну частину врожаю. Перші неприємності очікували на селян ще навесні 1934 р., коли з'ясувалося, що у Мелітопольському, Нововасилівському, Генічеському, Якимівському, Апостолівському, Сталіндорфському, Новотроїцькому, Високопільському, Новозлатопільському районах Дніпропетровської області загинуло від 25 до 50% озимини. Загальні втрати озимини в області перевищували 300 тис. га.

Щоб забезпечити запланований валовий збір зерна, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зобов'язали Україну додатково засіяти пізніми зерновими культурами 900 тис. га, виділивши для цього насіннєву позику розміром 22,5 т. На Дніпропетровщині пересіяли 130 тис. га загиблої озимини. Додатково до плану в області засіяли ще 78 тис. га зернових. Для посіву проса й кукурудзи використовували низинні землі, плавні, ділянки лісу, паровий клин.

Але навесні в південних регіонах республіки почалася посуха, яка тривала все літо. Як зазначав перший секретар Дніпропетровського обкому М. Хатаєвич, того року опадів випало навіть менше, ніж у голодному 1921 р. Наприклад, у 12 із 19 колгоспів зони обслуговування Верблужської МТС Новопраського району навесні не було жодного дощу, а в інших семи колективних об'єднаннях – лише один невеликий дощик, і тому їхні посіви перебували у жахливому стані.

Посуха призвела до сплеску релігійних почуттів селянства. В різних регіонах Дніпропетровщини проводилися молебні «про дарування дощу». В деяких селах віруючі вимагали відкриття церков. У Костянтинівському районі селяни, щоб викликати дощ, відкопували на цвинтарі небіжчиків-утоплеників і лили на них воду.

Серед селян поширювалися чутки про появу святих, які пророкували «кінець світу», та про різні знамення. Наприклад, у колгоспі «Нова сім'я» зони обслуговування Наталівської МТС селянка Бордадімова розповідала, «що в одному селі на полі біля жита лежить дитина з двома відрубленими пальцями, з'явився старий у капелюсі і каже, що ця дитина приноситься в жертву, щоб пішов дощ».

Тривалу посуху віруючі вважали Божою карою за утиски церкви більшовиками: «Церкви розорили, а замість них збудували клуби. А там, де є церкви, йдуть дощі». У с. Красне Великопетиського району старі жінки пояснювали відсутність дощу тим, що політвідділ МТС зняв з церкви хрести і дзвони.

Одночасно посилювалися і антирадянські настрої. Приміром, у середині червня 1934 р. у с. Олександрівка Криворізького району група селян почала збивати лопатами з будинків дощечки з номером, прізвиськом господаря та намальованою червоною зіркою, пояснюючи це тим, що «дощу немає, тому що у

нас на хатах зірки». А в П'ятихатському районі було виявлено декілька «контрреволюційних листівок», автори яких попереджали про неминучість нового голоду.

Намагаючись врятувати врожай, партійне керівництво області вимагало від місцевої влади забезпечити належне прополювання й поливання зернових. Проте за допомогою численних директив покращити ситуацію не вдавалося. У багатьох колгоспах прополювальні й поливні роботи проводили формально «аби відзвітуватися», а не «підвищити врожай». У результаті у 900 колгоспах Дніпропетровської області із 3 700 середня врожайність зернових становила менше 3-х ц з га. Ще 1 400 колгоспів мали врожай від 3 до 5 ц. У цілому, у 1934 р. валовий збір зерна на Дніпропетровщині порівняно з 1933 р. зменшився у 3,5 рази.

Якщо неврожай 1934 р. став об'єктивною причиною голоду, то суб'єктивним фактором, який негативно вплинув на ситуацію в українському селі, був кризовий стан колгоспної системи в цілому. У 1934 р. 450 із 3 700 колективних об'єднань Дніпропетровщини вважалися відсталими. Складне фінансове й господарське становище більшості колгоспів області визначалося взаємодією кількох чинників. По-перше, постійне вилучення у колгоспів «товарних лишків» серйозно перешкоджало їм налагодити розширене виробництво й обернулося тим, що у 1931-1933 рр. вони функціонували у режимі звичайного відтворення. До того ж в цей період набула поширення практика, коли різноманітні державні, громадські й господарські організації (МТС, райвиконкоми, сільради, кооперація) постійно брали в борг у колгоспів сільськогосподарську продукцію, гроші, майно, але своєчасно за них не розраховувалися. Правління колгоспів не мали важелів впливу на таких поважних боржників, а ті не повертали боргів роками аж до спливу строків позовної давності. На 1 січня 1934 р. заборгованість 2 832 колгоспам області становила 16 млн. крб., що завдавало їм значних збитків.

Іншою проблемою колгоспного сектора була погана організація господарсько-виробничої діяльності. Більшість колективів республіки не могли вирішити елементарні питання: кадрів, управління, трудової дисципліни. Найгострішою серед них була кадрова проблема. Через перманентні чистки управлінської ланки у більшості колективів ні голови правлінь, ні бригадири на посадах довго не затримувалися. Їх звільняли або за неналежне виконання господарсько-політичних кампаній: посівної, збиральної, хлібо- і м'ясозаготівель, або за надмірну старанність, яка оберталася черговими «порушеннями революційної законності». Так, лише в Апостолівському районі під час посівної кампанії 1933 р. зняли з посад 5 голів сільрад, 10 голів колгоспів, 65 бригадирів і 12 рільників. Наступного року «за те, що не оволоділи труднощами в колгоспах», замінили керівництво колективних об'єднань «3-й вирішальний», «Нове життя», «8 березня» Царичанського району. У 1934 р. на Дніпропетровщині нараховувалося не більше 250 колгоспів, де голова правління працював більше 2-х років, і, як правило, ці колгоспи були найкращими в області. У результаті на місцях склалася ситуація, коли управлінський апарат колгоспів, не роздумуючи, виконував будь-які вказівки «згори», навіть якщо вони шкодили справі.

Директивна модель управління колгоспами призвела до того, що навіть найпростіші виробничі питання: «як сіяти – під букер чи звичайною сівалкою,

які культури висівати, на яких ділянках, досить часто вирішувалися ким завгодно: уповноваженими, агрономами МТС та ін., але не правлінням колгоспів». Але ретельно виконуючи всі вказівки «згори» голови сільрад, колгоспів і бригадири потрапляли під прес репресій, тому що численні розпорядження різного роду адміністраторів і уповноважених нерідко протирічили один одному. Лише під час однієї з поїздок по Дніпропетровській області перший секретар обкому партії М. Хатаєвич виявив декілька випадків, коли до 5-6 років позбавлення волі за погану якість сівби засудили колгоспних бригадирів і рілників, хоча їх провина полягала лише у тому, що вони заплутались при виконанні численних настанов.

Ще однією причиною кризового стану колективного сектору став Голодомор 1932-1933 рр., з якого переважна більшість колгоспів «вийшла з недостатнім та виснаженим тяглом і дуже обмеженими фуражними та продовольчими фондами». Приміром, села Павлоградського району зони обслуговування Богданівської, Варварівської, Межерічської МТС навесні 1933 р. не дорахувалися половини населення й більш, ніж половини тягла.

Важливим фактором, який поряд з посухою зумовив низьку врожайність зернових культур, був примітивний рівень агротехніки у більшості колективних об'єднань республіки. Колективні господарства, як правило, не дотримувалися сівообігів, погано обробляли землю й посіви. Так, у листопаді 1934 р. керівництво Дніпропетровщини визнавало, що більшість колективних об'єднань області сіяли зернові по зерновим 3-4 роки поспіль. Через це за однакових погодних умов передові й відсталі колективні об'єднання збирали різні врожаї. Приміром, у Царичанському районі в колгоспі ім. Димитрова середня врожайність зернових була наступною: озимої пшениці – 6 ц з га, жита – 2 ц, кукурудзи – 11 ц, а у сусідньому колгоспі «Жовтень» відповідно: 13 ц; 12 ц; 20 ц.

Колективним об'єднанням було важко дотримуватися правильних сівообігів, оскільки у період суцільної колективізації Кремль проголосив курс на збільшення зерновиробництва за рахунок розширення посівних площ. Дослідники Р. Девіс і С. Віткрофт зазначають, що в 1931 р. в Україні «посіви досягли рекордної цифри в 28,9 млн. га». Якщо ж прийняти до уваги дані Наркомзему, за якими площа всієї орної землі в Україні становила 29,5 млн. га, то виходить, що пари в республіці фактично зникли. Різке розширення посівних площ, яке не супроводжувалося запровадженням прогресивних сівозмін або внесенням достатньої кількості добрив, призвело до виснаження землі, наслідком чого було зменшення врожайності й збільшення захворювання рослин. Це підтверджують і слова М. Хатаєвича, який у листі до Й. Сталіна 11 червня 1934 р. наголошував, що пшениця, посіяна на парах, не зважаючи на посуху, «в 98 випадках із 100 не тільки повністю збереглася, але й дасть врожай... не нижче середнього, а у більшості випадків – вище».

На рівень агротехніки колективних об'єднань Дніпропетровщини негативно впливала і нестача робочих рук. Так, у Генічеському районі на одного працездатного припадало 10,03 га землі, Новотроїцькому – 10 га, Нововасилівському – 7,4 га.

Значними у 1934 р. залишалися і втрати зерна, які досягали 25-30% валового збору. Вони зумовлювалися, як загальною безгосподарністю: під час

збору врожаю багато зерна залишалося на ланах, так і відсутністю належної боротьби з бур'янами й шкідниками.

Причиною голоду 1934-1935 рр. була й система хлібозаготівель, сформована в СРСР в період сталінської колективізації. Вітчизняні історики цілком слушно називають її «воєннокомуністичною», оскільки планові показники здачі зерна селянами й колективними об'єднаннями залежали не від розмірів врожаю та реальних можливостей сільського господарства, а визначалися потребами держави, яка здійснювала індустріалізацію. Катастрофічна ситуація в сільському господарстві, спричинена суцільною колективізацією й Голодомором 1932-1933 рр., примусила Кремль дещо скорегувати заготівельну політику, не відходячи при цьому від вирішення стратегічних завдань. 19 січня 1933 р. РНК і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Новий закон ліквідував договірну (контрактаційну) систему заготівель зернових культур, яка дозволяла постійно корегувати заготівельні плани, і встановив «для колгоспів та одноосібних господарств тверді, що мають силу податку, зобов'язання на здачу зерна державі за встановленими державними цінами». Райвиконкоми мали вручити ці зобов'язання кожному колективному й індивідуальному господарству до 15 березня. Обов'язкова поставка зерна при цьому не могла перевищувати третини валового збору кожного господарства за середнього врожаю. Важливе значення для селян мала проголошена в законі сувора заборона місцевим владним і заготівельним органам спускати так звані «зустрічні плани». Усе інше зерно після виконання хлібопоставок залишалося «в цілковитому розпорядженні самих колгоспів, колгоспників та одноосібників».

Прийняття нового хлібозаготівельного закону, на думку союзного керівництва, дозволяло «зміцнити стан колгоспів, <...> утворити сталість у господарстві та забезпечити колгоспові й одноосібникові можливість твердо розраховувати свої прибутки». Проте, як зазначає історик І. Зеленін, на практиці закон зазнав суттєвої деформації, оскільки «сутність взаємовідносин держави і колгоспів, як і раніше, визначав позаекономічний примус». Змінився порядок проведення хлібозаготівель, але не змінилися їх ідеологія – викачування зерна із села на потреби індустріалізації – та методи. За найменших ускладнень під час хлібозаготівельних кампаній центральна й республіканська влади зверталися до апробованої зброї – репресій.

Таким чином, причинами голоду 1934-1935 рр. в Україні стали посуха, кризовий стан колгоспної системи господарювання та хлібозаготівлі, основним інструментом проведення яких залишалися репресії.